

Inleiding

Mijn activiteiten spelen zich af op de ondergrond van en in ervaringen. Zonder ervaren en ervaring is bijvoorbeeld voor mij filosofische activiteit niet mogelijk. Ervaring is op allerlei manieren mee-‘gedeeld’. Zoals in *Ondergaan en ondernemen* (1996), het boekje bij het 10 jarig bestaan van mijn bedrijf. Recent in hoofdstuk 22 *Startnotitie voor het geval ik nog een keer terugkom* en 23 *Zola, of: over taal* ². En natuurlijk in de afleveringen van hoofdstuk 24 *Sprakeloos* (ervaring van ziek zijn). In die stukken komt ervaring in veel gedaanten voor. Zoals de ervaring van managers (bij filosofie) dat hun denken in het dagelijks gebruik weinig creatief is. Ervaring van tijd ‘in de touwslagerij’, individuele en collectieve ervaring van leven, ervaring van de diepere laag van natuur (Camus), innerlijke ervaring (van Buuren), ervaring als taalgebruiker, metafysische ervaring (Adorno). Verder vind je een diep beleefde ervaring van muziek (Elgar), ervaring van verwondering dat er al een wereld bestaat (Wittgenstein) en niet op de laatste plaats ervaring van vrijheid. Maar een beschrijving van ervaring is dat allemaal niet. Kan ik die maken? Dit hoofdstuk móet nog geprobeerd worden.

Eenmaal bezig met ervaring, ontdekte ik nog een reden. Ervaring wordt op allerlei manieren vervuild: viruswaarheid, stikstofontkenning, nepnieuws, cancel culture, ‘framing’ door ‘influencers’, ‘Reichsbürger’, Capitol bestormers, singulariteit en wat niet al meer.

Misleidende informatie en krachtig verkondigde, destructieve ‘waarheden’ dringen ervaring binnen ³. Is ervaring zó kwetsbaar? ‘Slapen’ de cognitieve, willende, kennende en kunnende vermogens in de ervaring nog? Komen ze pas na verstoringen in actie om er vragen bij te stellen als: van wie komt de informatie, hoe stellen we vast dat die informatie waar is?

De beschrijving van ervaring is geen analyse met concepten, maar een poging om een overall beeld te vormen van het fenomeen. Ik laat ervaring aan het woord met alle daarbij horende vertekening die er vanuit eigen ervaring en ideeën nou eenmaal in zit. De bij het beschrijven gevolgde weg lijkt op het onderstaande voorbeeld.

Een organisatie zet de volgende stap in zelfsturing. De scheiding tussen managers (denken) en medewerkers (doen) is opgeheven. In de naar een netwerk opschalende ‘organisatie’ zit nu iedereen aan het stuur. Ze besturen een complex veranderproces waar ze zelf – en heel veel nog onbekende anderen (mensen en factoren) - onderdeel van zijn. Een nieuwe ervaring voor velen. Een interviewer wordt gevraagd om de ervaringen van mensen op te schrijven. Het interview belicht verschillen in ervaring. De geïnterviewden lezen dat terug en zeggen: zo is het, zo zijn we het samen aan het doen. Als het bovendien beter is opgeschreven dan zij hebben gezegd, verrijkt die taal het proces. Voorzien van de laatste beslissingen gaat het communicatiemiddel het veranderproces in en is dan een soort gezamenlijke interventie.

¹ regte061@planet.nl; www.watiknietbegrijp.nl

² Namelijk 25 respectievelijk 40 keer.

³ Door Callison en Slobodian in ‘Coronapolitics from the Reichstag to the Capitol’ verenigd in ‘diagonalisme’ (afgeleid van de Querdenken

beweging), Boston Review 12 januari 2021. Met alles wat je wilt doen tegen wat jij als onrecht ervaart, zit je altijd wel ergens fout wat betreft waar je wel en niet bij wilt horen! Actiedrama.

Opzet. Paragraaf 1 beschrijft vier voorbeelden van ervaringen. Die worden in paragraaf 2 verrijkt met wat ik nog meer tegen kwam. Dit eerste deel sluit af met een omschrijving van het fenomeen. Die gaat mee naar deel 2: is ervaring in filosofisch opzicht van belang?

1. Ervaring, vier voorbeelden

Eerste voorbeeld *Koffie zetten* is een liedje van Gerard van Maasakkers. Het gaat over een man die weet hoe die koffie moet zetten, handeling voor handeling. Verder kan hij niks in huis, maar hier is hij erg goed in. Twee keer per dag, jaar in jaar uit. 'Tienduizend keer ging het zo vaneiges'. Dan verandert de tekst en de man. Het filter dat hij moet open vouwen vouwt hij dicht, nam hij eerst één schepje koffie per persoon, nu drie, hij vult de koffiekannet met kokend water en zoekt zich rot naar het knopje om de machine aan te zetten. Voor de ogen van zijn vrouw vervaagt de vent van ooit naar iemand die zelfs niet meer goed is in koffiezetten. Zo zijn er meer liedjes over deze ervaring. Even teder-realistisch is de tekst, muziek en uitvoering van Maarten van Roozendaal in *Het te late einde*. Elke ervaring die iemand heeft met vergeetachtig worden en meer, zelf of bij geliefden, vrienden, familie, collega's bevestigt het – ondanks alles – ondefinieerbare, onuitdrukbare van dit proces.

Tweede voorbeeld 'Hij wist uit ervaring dat veel dingen mogelijk waren, al sprak hij daar nooit over'. Een zin uit *Dunkelblum* van Eva Menasse. Een roman over het nazi verleden van een dorp in Oostenrijk. Wat betekent deze ervaring waarover hij zwijgt en wat belet hem om erover te praten? Ondergaat degene die dit leest een esthetische ervaring over wat het betekent om niet de vrijheid tot spreken te hebben over wat er in het verleden is gebeurd? Moet het zwijgen over die ervaring voorkomen dat die mogelijkheden opnieuw werkelijkheid worden? Is die ervaring symbool van de broosheid van zowel het normale als van wat we met ons gezond verstand niet voor mogelijk houden dat er kan gebeuren? Terwijl de geschiedenis vol bewijzen zit van ontsporingen. Geeft de literair verwoorde ervaring je woorden voor een gevoel dat je hebt als je in Oostenrijk bent en daar met mensen om de tafel zit? Soortgelijk voorbeeld. Ik was er niet bij in het Depot Rotterdam bij het bekijken van 'Van Eyck'. Daar is iets mee, vertelde een kenner. Eerst hing er een bordje bij de Van Eyck met 'uit de omgeving van Jan van Eyck', toen: 'uit het atelier van Jan van Eyck' en nu staat er alleen nog maar 'Jan van Eyck'. Kunsthistorici hebben bewijzen dat dit geen Van Eyck is. Heb ik geen esthetische ervaring ondergaan als ik alleen dat laatste 'weet' (van een kenner) zonder het doek zelf te zien of zelfs de bewijzen te checken?

Derde voorbeeld Is de gedeelde ervaring van [Die Donker](#). Een professionele productie, het in muziek, verhaal, liedjes en dans verwerkte leven van Theo Hoek. Met wie 'we', 'studenten sociologie van toen', sinds zijn eerdere productie *Wonderland* enkele jaren geleden, af en toe om de tafel zitten. Wat deed de gedeelde sociologie socialisatie met ieder van ons, zoals we toen waren? En in de weg van toen naar hoe we nu zijn? Hoe heeft ieder, mede op basis daarvan en andere sociaal culturele kaders persoonlijk en beroepsmatig een specifiek leven ingericht? Heeft hij daarin scharnierervaringen herhaald? Al hebben we elkaar in de jaren tussen studie en een paar jaar geleden niet gezien, opvallend is dat ieder van ons zo herkenbaar is en blijft als destijds. De in techniek geïnteresseerde vakman, de musicus, de publiek domein estheet et moi. De weg van Theo is deze geweest. Als scheppend musicus een weg zoekend. Kwam soms niet langs de klippen van depressie, als zijn altijd lastige alter ego, die gevaarlijke zwarte hond, hem teveel voor de voeten liep.

Tijdens de voorstelling van dit muziektheater ervaar ik kwaliteit in alles. Verhaallijn, muziekscore en muzikanten, zingende en dansende acteurs, decor en belichting. Een concept van een spel dat in verhaal, muziek, dans en decor op toneel speelbaar is. Er moet met kwaliteit geoefend zijn om het ontwerp als geheel in zijn samenstellende delen te realiseren en zo uit te voeren. Dóór het concept en door dat oefenen transformeert de identiteit van de afzonderlijke delen in dat van het geheel. Dát geeft mij die ervaring van kwaliteit. De eenheid in ontwerp en uitvoering. De ingrediënten uit Theo's particuliere leven zijn nodig voor de herkenbaarheid, maar ze komen zodanig aan de orde dat het ervaarbaar wordt voor spelers en publiek. Eerst omdat Theo Toon wordt, in tonen denkt en handelt. Dan omdat Toon ieder van ons is. Met een alter ego dat bij de een wel en bij de ander niet zodanig in de weg loopt dat het een erop of eronder wordt in het ritme van het leven. In licht of donker, geluk of ongeluk, in het goede leven of in iets wat dat niet is.

Wie zoiets moois schept krijgt erkenning, vroeger of later. En allemaal dankzij vakmanschap en de ambitie om iemand te zijn volgens een eigen ideaalbeeld (waar ook ontwikkeling in zit). Iemand die erin gelooft dat een droom kan uitkomen. Met anderen om zich heen die dat ook zien en hem helpen in de realisatie. Je moet heel wat processen door om dit stuk voor je geestesoog te zien en deeltje voor deeltje uit de eigen vingers te krijgen. Het uiteindelijk surplus van erin gestopte positieve energie en maatschappelijk engagement wordt in de voorstelling een ervaring van schoonheid. Die treedt zo maar uit een handeling op toneel, uit een gezongen tekst, een paar danspassen of uit de muziek tevoorschijn. En omdat er veel van die momenten zijn, ook uit het geheel van concept en uitvoering, van oefening en van delen. Daardoor wordt Die Donker een geslaagde depressie therapie in een andere vorm dan bij de GGZ instellingen en therapeuten verkrijgbaar is. Het is een aanvulling op het werken aan geestelijke gezondheid. Door herkenning en verwerking draagt Die Donker bij aan geluk en het goede leven van anderen. De voorstelling bespeelt drie registers in het spel tussen 1 je zelf rationeel controleren, 2 je zelf expressief uitdrukken en 3 kunst maken als sociale communicatievorm (met oplossing) voor het jezelf vorm geven. Met het accent op 2 en 3.

Charles Taylor beschrijft () das neuzeitliche Subjekt anhand zweier Grundkategorien: erstens der **desengagierten** rationalen Kontrolle, und zweitens dem Vermögen der **expressiven** Selbstartikulation quaschöpferischer Einbildungskraft. () Ein drittes, nicht minder wichtiges Moment möchte ich unter dem G. H. Mead entlehnten Titel der ‚Sozialität‘ beschreiben. () der Ausdruck ‚Sozialität‘ (zielt) auf außerhalb des Individuums liegende Qualitäten, welche zugleich – wie immer konzeptualisiert – seine inneren sind, kurz: auf das Soziale als eine dritte ‚Quelle des Selbst‘ (Jörissen, 2000, 43)

Vierde voorbeeld We hebben elkaar al een tijd niet gezien, misschien wel twee jaar. Daarin is er zowel voor hem als voor mij veel veranderd. Hij vaart met zijn boot naar Berlijn terwijl ik aan de chemo zit. We zijn elkaar gunstig gezind, zo kan je het best samenvatten wat er tussen ons bestaat. We delen fascinaties als vakgenoten en maar zelden bereikt de inspiratie van de een de ander niet. Wat je te zeggen hebt komt bij de ander aan, is al iets gedeelds, iets tussen ons, voordat het wordt uitgesproken. Vragen helpen om dat samen nog beter te zeggen. Hoe intervenieer je in een samenwerkingsprobleem waarbij mensen eerst het werk van de collega over moeten doen om verder te kunnen? En het zo steeds drukker krijgen. Zie jij dat soort problemen ook vaker nu professionals in samenwerkingsverbanden en netwerken steeds meer op zichzelf aangewezen zijn? Ze veel

moeten improviseren, verantwoordelijk zijn waar regels ontbreken of niet goed genoeg werken? Waar wijst het volgens jou op? In *Tussentaal* termen (Marijke Spanjersberg, 2022) zou je dat probleem zo en zo aanpakken. Ik hoor weer iets nieuws.

Eigen ervaringen met werken in dat soort situaties worden erbij gehaald. Ineens komt een bijzondere ervaring ter sprake. Hij vertelt over zijn opdrachtgever in een grote gemeente, lang geleden. Een opdracht waarin hij grenzen moet doorbreken. 'Niet iedereen denkt hier zo, je krijgt tegenstanders' zegt zijn baas. Dit krijgt hij als veiligheid mee: 'Naar buiten toe sta ik bij alles wat je denkt te moeten doen achter je. Maar jij en ik hebben onder vier ogen een openhartig gesprek als ik het er niet mee eens ben wat je doet.' Bij de herinnering aan die afspraak raakt hij ontroerd, schieten de tranen in zijn ogen, tot zijn eigen verrassing. Hij weet zelf niet waarom hij zich deze ervaring nu herinnert en ook niet waarom de emotie erbij zo heftig is. Waarna we het uiteraard over het belang van ervaring krijgen. Wat vertelt de ervaring ons al over het sociale als bron van het 'samen' of 'alleen'? Behoren dit soort ervaringen juist daarom dus niet (alleen) tot de taal van de binnenkant van iemand?

8052022

Bij de opening van de beeldentuin expositie in de Millinger theetuin kreeg ik al rondlopend het idee tuin plus expo als kader te gebruiken voor verzamelde ervaringen. Bijvoorbeeld door elke ervaring te koppelen aan een daar geëxposeerd beeld/object. En dan een verhaal te schrijven over tuin, beelden en ervaringen.

2. Verrijking van de beschrijving van ervaring

Ervaren gebeurt permanent. Zolang je leeft. Helaas bestaat er geen scanapparaat om het ervaren en alle ervaringen objectief en doordringend tot in alle details in beeld te brengen.

Uit de vier ervaringsvoorbeelden zijn al tal van kenmerken te halen en die kun je systematisch rubriceren. Maar aan de hand waarvan kies je typerende kenmerken van ervaring? Aan de hand van de dimensie tijd-ruimte? cognitie-gevoel? kennen-kunnen? individu-collectief? Elke voorbeeldervaring heeft een kernzin die ik hieronder bij elkaar zet.

1 Iemand zien veranderen (dementie)	(in liedjes verwerkte ervaringen) bevestigen het ondefinieerbare, onuitdrukbaar van het proces
2 Wat niet gezegd mag worden	(roman geeft) woorden aan een gevoel dat je hebt als je in Oostenrijk bent
3 Worstelen met de zwarte hond	(voorstelling uitdrukking van) alternatieve depressie-therapie
4 Begunstigd worden door vertrouwen	(ervaring) als bron van het veilige sociale, 'samen'

Over één kenmerk van deze beschreven ervaringen zijn we het denk ik wel gauw eens. Ervaring *leert* je iets over het zelf in relaties tot anderen in een omgeving. Ook als er *geen woorden* voor zijn, dus zonder taal. Bij een rubricering van ervaring later, gebruik ik die. In ervaring lijkt ook een kenmerk van *herhaling* werkzaam. Of het nou de herhaalde ervaring is van rond een kampvuur zitten en verhalen vertellen of liedjes zingen. Of luisteren naar Mahler 1 ('Titan'). Die de zondagmorgenervaring herhaalt, vanaf het moment dat ik in 1972 die LP van het Concertgebouworkest onder leiding van Haitink kocht en draaide. Die muziek maakte de energie en melancholie, tot dan toe nog uitdrukingsloos maar wel voelbaar, herkenbaar in mijn eigen ervaring.

Bij elke ervaring zijn de zintuigen, is gevoel en bewustzijn, is taal van mensen betrokken op een omgeving. Iets abstracter gezegd: ervaring bevat algemene kennis over het individu in relatie tot anderen en tot handelingsomgeving(en)⁴. De relatie met anderen kan in rollen of functies zitten. Als opvoeder, geliefde, concurrent, collega. Ervaring deelt je mee wat *werkelijk is*, zonder feitelijk te zijn zoals in de wetenschap. Door die werkelijkheidswaarde kan een ervaring *onthutsend* zijn, je *sprakeloos* laten, *traumatisch*, een *grenservaring* zijn. Kan ervaringsdeskundigheid, ervaring van *kunst*, ervaringskennis, *levens-*, *natuurervaring* zijn. Kan ervaring van *tijd en ruimte* zijn: 'weten' hoe laat het is of hoeveel kilometer je nog moet fietsen of lopen. Dat verhoudingen precies kloppen (gulden snede), zonder rekenen.

Inhoudelijk kun je ervaringen hebben van liefde, dood, familie, vriendschap, van ziek zijn, melancholie en angst, van isolement of verbinding. Of van vrijheid en autonomie, veiligheid, harmonie of conflict, van het goede of kwade, het schone of lelijke. Van belofte en schuld, van slagen en falen in wat je belangrijk vindt om te doen (huis isoleren). Je kunt professionele ervaring hebben met op een bepaalde manier werken; door ervaring in combinatie met techniek en inzicht ergens goed in zijn, zoals de uroloog die luistert, de interviewer die verandering portretteert. Professionals beseffen het belang van ervaring. Zoals Jaap van 't Hek zegt:

'uitwisselen van ervaring en daaruit voortvloeiende inzichten is veel meer dan een cognitieve activiteit. De rijkdom en complexiteit van de ervaringswereld is het materiaal waarmee we werken. Theorie en wetenschappelijke kennis vormen bruikbare hulpmaterialen. Ze staan ten dienste van de ervaring, ze kunnen helpen om die te duiden, maar ze komen er nooit voor in de plaats' (De Ambachtsschool, blog 23 mei 2019). Dat is met het volgende aan te vullen.

The competence of professional practitioners is itself largely tied into [pathic knowledge](#). Professional knowledge is pathic to the extent that the act of practice depends on the sense and sensuality of the body, personal presence, relational perceptiveness, tact for knowing what to say and do in contingent situations, thoughtful routines and practices, and other aspects of knowledge that are in part prereflective, pre-theoretic, pre-linguistic. () we need a language that can express and communicate these understandings. This language needs to remain oriented to the experiential or lived sensibility of the lifeworld. (Van Manen 2007, 20)

⁴ Helpt het 'kennen' van elkaars ervaringen, bij afstemming en communicatie, ook in het werk, tussen mensen (zie *Sprakeloos* 2)? In het verlengde daarvan: is ervaring en dat 'op de hoogte zijn' een vergeten bron voor veranderingsprocessen in organisaties?

Wijzen van uitdrukken Je kunt ervaringen verzwijgen, ter plekke of naderhand vertellen, uitdrukken, in woorden, schilderijen, in fluiten, zingen en spelen (in muziek of acterend). In de liedjes over dementie, de voorstelling *Die Donker*, Mahler 1, worden ervaringen uitgedrukt, herinnerd en opgeschreven, aan iemand verteld. Iedereen die geboren is tussen '40 en '50 was één van 'de jongeren die opkwamen in steeds grotere getale'. Annie Ernaux schrijft erover in *De jaren* (2008; 2020), een 1e klas literaire sociologie. Wat een verschil met de ervaring van de jonge Rumi toen hij zo rond 1220 ging studeren aan de Nizamiyya Madrasah in Bagdad (Kader Abdolah, *Wat je zoekt, zoekt jou*, 2023). Voor mij een ervaring in een onbekend bewustzijn-realiteit-taal complex (Voegelin). Ervaring is tijd en cultuur gebonden, gevat in gebruiken en symbolische ordes (taal, kunst, techniek etc.). Wie ervaring uitdrukt kan allerlei soorten taal en stijlen gebruiken die werkt of juist misverstaan wordt. Er lijkt een speciale band met spreekwoorden en vanzelfsprekende manieren van dingen zeggen. Ervaring vormt de stem die je kunt laten horen, het register en het repertoire dat die heeft, de kwaliteit van een onderwerp uitdrukt. En: bij elke explicitering van ervaring hoort een bijvoeglijk naamwoord (*onthutsend, traumatisch, jeugdervaring, doodservaring*).

Scharnierervaringen Geconditioneerd door randvoorwaarden van tijd, plaats, cultuur, positie – Ernaux' tijd en die van Rumi - rijgt elk bestaan een ketting van ervaringen aaneen. Met inhouden die hierboven zijn genoemd als liefde of (natuur)geweld. Maar ook met geloof of ideologie, armoede of rijkdom, dictatuur of democratie, met of zonder smartphone, wel of niet in transitie. Ze brengen geluk of verdriet, extases of depressies. Sommige ervaringen zijn zó intens dat ze scharnierervaringen worden⁵. Max Scheler schreef 3 maart 1926 een brief aan Marit Furtwängler over een emotionele, transcendente ervaring:

„Wunderbar war ein Pflanzenfilm, in dem je 24 Stunden Pflanzenleben auf eine Sekunde zusammengezogen ist (war mit Wertheimer dort); man sieht die Pflanzen atmen, wachsen u. sterben. Der natürliche Eindruck, die Pflanze sei unbeseelt, verschwindet vollständig. Man schaut die ganze Dramatik des Lebens – die unerhörten Anstrengungen. Am schönsten waren Ranken, die sich an vier nebeneinander gestellten Stangen aufreihen. Das stürmische ‚Suchen‘ nach Halt, die Befriedigung wenn sie die Stange gefunden hat, die vergeblichen Versuche (oft sucht die eine Ranke an der anderen Ranke Halt, die ebenso haltlos ist, so daß beide zusammenbrechen) u. vor allem: die Erscheinung, daß – wenn die Ranke die 4. letzte Stange im Wachsen erreicht hat – sie ‚verzweifelt‘ ins Leere greift, sucht u. sucht – bis (unerhört!) sie sich nach Mißerfolgen umwendet u. zur 4. Stange zurückkehrt. Das erschütterte mich so, daß ich mit Mühe die Tränen zurückhielt. O wie ist das ‚Leben‘ überall gleich süß, zuckend und schmerzhaft, Liebe, u. wie ist alles, alles Leben eins.“

Leren van ervaring ‘Neem een ervaring in herinnering die van belang was, ook al weet je wellicht niet waarom’⁶. Ervaring bevat informatie of zelfs kennis. Dat suggereert dat er iets van ervaring te leren valt. Eerdere misschien wel soortgelijke (gereflecteerde) ervaringen geven groei, ‘een uitzicht naar later’. Uitdrukkingswijzen versnellen of vertragen leren. Door een vreemde taal te leren heb je meer deel aan de culturele ervaring (het culturele erfgoed) van en in die taalgemeenschap.

⁵ Wie op zijn 5^e zijn vader verliest heeft een andere scharnierervaring van leven en dood dan iemand van 17 die daar 10 jaar later een solo voorstelling over kan maken.

⁶ Luuk Stegman, *Praktijkwijzer 54*, ‘Een dragend idee’, in Kessels e.a. *Hoog spel* (2022), 222-225.

Ervaring bevordert leren in biologische en kunstmatige lichamen. De ervaring van de pianist in het keer op keer dezelfde partituur spelen en het zo 'in de vingers' krijgen dat die handen het stuk haast vanzelf spelen. Als je vader dirigent is en er altijd muziek in huis is, gaat de wereld van de muziek voor je open. Wellicht wil je daardoor later zelf dirigent worden⁷. Door je zelf als zoekmachine in te wisselen voor online zoekmachines krijg je in steeds intelligentere datasystemen opgeslagen ervaring in de vorm van algoritmen terug.

Materiële en immateriële, passieve en actieve kenmerken Ervaring kan immaterieel en materieel, ontastbaar (geest) en tastbaar (fysiek) zijn. Kan ervaring zijn van al het levenloze. Zoals bergen beklimmen. Caspar David Friedrichs schilderij. Kan ervaring zijn van alles wat net als wij levend deel van de natuur is. Zoals op een dag tijdens het zwemmen in de oceaan meemaken dat drie orka's intelligent en speels met je mee zwemmen. Een leven veranderende ervaring⁸. Opheffing van grenzen tussen mens en dier⁹.

Ervaren heeft een passieve, ontvangende en een actieve, initiërende component. Ervaring is kwetsbaar en kan misleiden. We ervaren dat de zon opkomt, niet dat de aarde om de zon draait. Omdat iedereen het zegt en zo begrijpt zeggen we dat na als we het zien gebeuren. Het tweede leren we als het goed is, maar we blijven het eerste zeggen. Gadamer noemt die spreekwijze een werkelijke schijn (*Wahrheit und Methode*, 1960, 425).

Ervaren is een bron van creativiteit. Voor Stravinsky's *L'histoire du soldat*, het bouwen en zo lang mogelijk in de lucht houden van een vlieger, die mooie foto maken in Noto. Voor het schrijven van *Synergetisch produceren*, modelspoorbanen bouwen of het steeds verbeteren van je golfhandicap. Alles stroomt door ervaring en ervaring stroomt door alles.

Sleutels tot de realiteit Door die materiële en immateriële, door de passieve en actieve kenmerken van ervaring zijn ze instabiel, dynamisch en complex. Ervaring is historisch (ervaringen in tijd) en zit vol tegenstrijdigheden. Een tegenstelling of tegenspraak meer of minder is eerder regel dan uitzondering. Ervaringen kunnen zelfs van iemand zijn gestolen, zodat je iemand lijkt die je niet bent maar die ervaringen vertelt alsof je ze echt hebt gehad¹⁰. Ervaring tot een onderdeel in het wetenschappelijk kennisproces, tot object, tot model, maken is moeilijk maar gebeurt wel (steeds meer?). Ik formuleer een vermoeden over in ervaring aanwezige vormen van niet-weten. Kan het zijn dat in de (schone) ervaring iets resoneert met de realiteit en wij door mimesis in staat zijn uit drukken wat werkelijk is? Realiteit opgevat als dat wat niet weg gaat ongeacht wat jij ervan vindt of hoe je die berekent (variabelen, parameters), betekenis geeft en noemt (bijvoorbeeld 'wereld'), of op beeld vastlegt (de kathedraal stond er al en blijft er staan). Realiteit ook opgevat als iets waar een alternatief denkbaar voor is. Een realiteit met minder valsheid en lelijkheid en betere schijnwaarden. Realiteit waar je dóór een (transcendente) ervaring nog meer van doordrongen raakt dat het zó is. Maar dat komt uitgebreider aan bod in deel 2.

⁷ Met bijzondere eigenschappen en manieren van werken zoals kennelijk bij de onlangs benoemde chef van het Nationale Orkest van België, Antony Hermus. Zie vergelijkbaar Jos Kessels, *Socrates, maak muziek*, 2017, 58

⁸ <https://youtu.be/RgcOakYskQ4>

⁹ De grens van ervaring komt in deel 2 nog aanbod. Zie over mens en dier recent Nussbaum.

¹⁰ Beroemd, verfilmd Javier Cercas. *El impostor* (De bedrieger), 2014. Almudena Grandes, *De patiënten van dokter Garcia*, 2017.

In de loop der jaren vormen een reeks ervaringen sleutels in ingebouwde sleutelkastjes in mensen, in hun relaties en hun omgevingen. Niet louter individueel maar ook collectief. Sleutels die werelden open leggen. En omdat je die ervaringen niet hebt, mis je sleutels en blijven werelden gesloten.

(Te) vaak wordt in veranderprocessen vergeten om structuuranalyses te maken van de organisatie van het werk en van verstoringen daarin. Een oorzaak daarvan is het dominante 'economies of scale' en 'economies of scope' denken. Dat zorgt dat voor voorspelbare en verkeerde gevolgen voor de intenties en de slaagkans van verandering. De problemen waarvoor de verandering een oplossing moet zijn, blijven of verergeren zelfs ('zorginfarct'). Middelen, mensen worden verspild aan nog steeds niet te dempen of te regelen verstoringen. Wachtlijsten blijven bestaan (ook als 'wachtverzachters' werken), werkdruk blijft hoog. De sleutel ontbreekt om de wereld van 'flow economies' te openen ¹¹.

Afsluiting van de beschrijving

Wie mens is, karakter en ervarings*antenne* (lichaam, zintuigen, brein) heeft en een mentaal referentiekader opbouwt¹², ervaart en zoekt iets over de werkelijkheid uit dat waar is. Ervaring en waarneming (lichaam en zintuigen) spelen allebei een rol, maar een verschillende. Omdat er iets van algemene kennis – al is het nog als niet-weten - schemert in ervaring is dat de brandstof van de wil tot weten. Ervaringen zijn langs zes dimensies te beschouwen: In ervaring zit *inhoud*, er is een grote variëteit in *wijzen van uitdrukken*, *scharnierervaringen* zijn van bijzonder belang (bij mij vertrouwd en vreemd, bij iemand anders veilig en onveilig). Verder zit in herhaalde en herinnerde ervaring het *leren* en groei, 'een uitzicht naar later'. Ze kunnen *materieel of immaterieel zijn, passief of actief*. Ervaringen vormen *sleutels tot de realiteit*. Negatief of positief. Verdriet, eenzaamheid en verlies maken er net zo deel van uit als geluk, verbinding en winst. En het citaat van Scheler laat zien dat ervaring een ervaring van een geheel (van leven) kan zijn.

In ervaring verschijnt *het eerdere* geheel *voor ons*, als uitdrukking van een primaire relatie tussen een mens (een 'ik') en alles daar buiten. Ervaring vat ('kent') al een geheel zonder het eerst in delen uiteen te kunnen leggen. Je kunt ervaren zonder er de woorden en de betekenis voor te hebben (net als dieren). Woorden heb je pas nodig als je het over iets in die ervaring met iemand wil hebben ('ik schrok van de donder'). Met een dier gebeurt dat op andere manieren. Uitgedrukt in zegswijzen zoals 'met de ziel onder de arm lopen' wordt ervaring een met anderen deelbare ervaring van 'in de wereld staan' en van de werkelijkheid van die wereld. Uitgedrukte ervaring ontsluit doelen zoals de functie van samen mens-zijn en gedeelde waarden zoals 'ieder mens moet zich (zijn of haar potentieel) ontwikkelen'¹³.

Door zijn aard kan ervaring misleiden (zie het voorbeeld van de zon) of misbruikt worden om mensen onwetend te houden (agnostologie). Je ervaart iemand als oprecht in de politiek, in

¹¹ In Marga Bijma's diagnose en herontwerp van haar eigen GGz organisatie is te lezen hoeveel moeite dat kost (Bijma, De invloed van organisatiestructuur in de GGz, 2019). Er zijn uiteraard voorbeelden waar dit wel goed gaat (Buurtzorg, ziekenhuis Bernhoven, Handelsbanken). Zie 'In de geest van de Sitter: uitdagingen nu en in de toekomst' (Achterbergh, Christis, Regtering, 2022) voor de oorsprong, uitwerking en huidige stand van zaken in 'stroomsgewijs' organiseren (USI 25112022 (www.usi.nl) Zie www.kennisbanksocialeinnovatie.nl

¹² Met dank aan Sjef Vleeskens' notitie over ervaring dd.27 november 2022

¹³ Die je net zo bij Aristoteles aantreft als bij de Sitter in de sociotechniek en die daarom sociotechnici verenigt.

zaken, in het werk of in de liefde, maar dat blijkt niet zo te zijn. De algemene kennis in ervaring kan ook collectief en algemeen 'zonneklaar' zijn en het *besef* van wat reëel en waar is diepgaand vergroten. Daar is nog geen wetenschap, begrip, theorie of oorzakelijke verklaring bij nodig. Ervaring steekt uit buiten het conceptuele, onttrekt zich aan logische regels, laat contradicties naast elkaar staan. Ervaring ontsluit realiteit, ook *buiten* het grammaticaal ommuurde rijk van proposities, beweringen binnen logische en discursieve kaders.

Kunnen we iets ervaren dat letterlijk en figuurlijk onbevattelijk is? Een actueel thema dat ook leidt tot nieuwe, collectieve, 'geest verruimende' activiteiten¹. Het Valkhof Museum laat studenten samen met wetenschappers en kunstenaars een tentoonstelling inrichten (oktober 2023)

Onze relatie tot het zwarte gat is per definitie 'liminaal' van aard. Een term die is afgeleid van het Latijnse *Limen*, wat drempel of grens betekent

Zwarte gaten bevinden zich buiten de grenzen van onze waarneming: doordat er niets aan ontsnapt, zelfs geen licht, kunnen we ze immers niet zien. Desondanks proberen we zo dichtbij mogelijk te komen.

Bij ervaring van iets dat zo letterlijk en figuurlijk onbevattelijk is, kunnen we diep geraakt worden. Zo'n ervaring is liminaal, een drempelervaring: een staat van zijn tussen twee fasen in (being in limbo). Een staat van onzekerheid, maar daardoor juist ook een ruimte waar verbeelding kan groeien. Wat staat je te wachten aan de andere kant van de grens? (bron: Valkhof Museum)

Zelfs ruimte en tijd zijn er niet louter conceptueel (zie kader). Wat heeft ervaring ermee te maken? Elke ervaring speelt in een reeds gemeubileerde ervaringsruimte met een bepaalde orde of wanorde (cf. Ernaux – Rumi). Ervaringsruimtes bieden plaats aan steeds wisselende en overlappende ervaringen met gevoel, bewustzijn, realiteit en taal. Ze blijven in stand of wijzigen door handelingen, interacties in allerlei historische verhoudingen en systemen. En door apparaten, technieken, programma's, experts en hun taal. Ervaringsruimtes begrenzen en zijn grenzeloos. Headset, smartphone, computer, tablet, camera (in de hand, op het gebouw of aan een drone),

laadpunten, voertuigen met sensoren en camera's, infrastructuur, robots en AI horen er tegenwoordig wel en vroeger niet bij. Cyberspace is, net als het zwarte gat, niet waar te nemen, maar de algoritmen structureren wel de ervaringen¹⁴. Door elke ervaringsruimte lopen in verschillende historische stadia allerlei natuureigen en kunstmatige techniseringsprocessen, die mogelijke ervaring mede conditioneren.

Analyse van ervaring is lastig. Al levert de beschrijving nu enkele dimensies waarlangs we ervaringen kunnen vergelijken. Bij eerder verzamelde ervaringen heb ik vanuit mijn eigen belangstelling een interpretatieraster bedacht (bijlage). Zie dat, samen met de gevonden dimensies, als een voorstel om aan de slag te gaan met de analyse van ervaring. Bespreking van dat interpretatieraster is hier niet mogelijk, maar gesprekken erover vinden nog plaats. Het puzzelen met dat raster en met de ervaringen bracht, net als het bezig zijn met ervaring als zodanig, nog wat boven tafel dat hier genoemd moet worden. Namelijk de vraag of er in mijn interview geen 'existentiële' vertekening zit, bijvoorbeeld van het belang dat aan het geheel in ervaring wordt toegekend. Of vertekening door het vertrouwde en vreemde als

¹⁴ Zie het heel leesbare en prijswinnend essay 'Zwerm' van Roos van den Oetelaar in *Filosofie* (december 2022). AI maakt nu een tool mogelijk ChatGPT die voor je ogen zelf teksten schrijft en verzint. > Eerder bleek uit [onderzoek](#) van OpenAI zelf dat in veel gevallen foute informatie wordt gegenereerd. AI heeft de neiging om te "hallucineren" bij onderwerpen waar het eigenlijk te weinig van weet. "Je kunt een systeem er bijvoorbeeld van overtuigen dat een vis een zoogdier is, en daar gaat het systeem dan in mee" < (bron: NOS 10-12-2022).

scharnierervaring. Of door een nooit volledig verwerkte separatie (moeder/kind, als tweeling)? Door een bewaard kinderlijk verlangen naar alleen maar goede mensen¹⁵ en naar een ultieme én oorspronkelijke eenheid van alles en allemaal (een alternatieve Godservaring in het Niets)? Wie heeft geen herinnering aan de sfeer tijdens kerst met de hele familie om tafel? Het plezier van de vanzelfsprekendheden die ineens een deken van harmonie over alles en iedereen heen legt. Een ervaring van een geheel. Een ervaring van gedeelde verhalen over hilarische gebeurtenissen tijdens eerdere kerstdagen. In mijn familie sloeg mijn broer met één klap met de Bos atlas het vuur in de kerststal uit én een paar herders aan gruzelementen. Wat herinner jij je?

Onder mijn eigen ervaringswereld zit waarschijnlijk ook nog een met de ervaringswereld van mijn vader vergelijkbare basis. Je benen en longen voelen, om je heen kijken op straat, een bekende gedag zeggen, in het bos en langs de rivier vrijheid ervaren,. Meer niet nodig hebben, eenvoud in doen en laten. Toen hij met pensioen ging werd die ervaring compleet. Dankzij zijn werk in de fabriek was de fabriek voor mij nooit meer dan een studie object waar de kwaliteit van de arbeid verbeterd moest worden en het loon omhoog. In mijn werk ben ik daar mee bezig geweest en zo trad ik vanuit die gedeelde ervaringswereld in zekere zin toch in zijn voetsporen. Ik denk dat we dat met alle ervaring op een of andere manier altijd doen: herhalen van wat er vóór ons aan ervaring al is. Dit is genoeg transparantie over vertekening.

Deze beschrijving afsluitend stel ik dit vast.

Compact uitgedrukt is ervaring een zichzelf voedende vorm van algemene ‘kennis’ over natuur, ‘werelden’, mensen en allerlei relaties daarin en daartussen in allerlei praktijken (handelingsomgeving). Ervaring is een nog onderscheid loos geheel maar bevat al wel alle latere onderscheidingen. Maar zo lang het een ervaring is ‘slapen’ de onderscheidingen nog.

Ik breng in de beschrijving het beeld naar voren dat in ervaring een geheel ervaarbaar is. Een geheel dat een rol kan spelen in zowel vervuilde als schone ervaring. Waar we dus kritisch op moeten zijn is de indruk van ‘goed’ of ‘slecht’ die het geheel in die ervaring maakt. En we zullen het eens moeten worden wat dan de criteria voor goed of slecht zijn.

In mijn ervaringswereld bevestigt juist herhaalde ervaring de aanwezigheid van dat geheel en versterkt mijn geloof erin als iets met een belofte van ‘goed’. Ik heb ervaren dat het vreemde vertrouwd kan worden dóór vreemd te blijven. Ervaring van verbinding met de écht vreemde in liefde, familie, vriendschap, collegialiteit met échte mensen versterkt als geen ander mijn geloof in dat geheel en houdt het verlangen ernaar in stand. Een scharnierervaring is herhaald en verder?

De in dit deel tot stand gekomen omschrijving van ervaring is niet ‘typisch’. Je weet nooit wat ‘typisch’ is voor ervaring van tijdgenoten, ook al heb je hun materiaal en ook al zijn ze er in dezelfde bocht van de tijd. Jouw ‘zijn’ is net als dat van hen een middenin ervaringen staan, zonder afstand. Filosofie helpt mede die afstand te scheppen. Dat gebeurt in deel 2.

¹⁵ Jeroen van Merwijk, Zo moeten mensen zijn <https://youtu.be/nFUUQmTmXsl?list=RDnFUUQmTmXsl&t=84>

Bijlage Interpretatieraster van ervaringen

Ik verzamelde voorbeelden van ervaring. Daar had ik ook een interpretatieraster bij gemaakt. Daarin ontbreken de hierboven vermelde dimensies nog. De verzameling ervaringen, waaronder de vier voorbeelden hierboven, kan getypeerd worden door indeling:

1. vanuit **invalshoeken** (metafysisch, epistemologisch, ethisch, esthetisch, anders) en
2. vanuit **uitgangspunten** (wat zeggen ze over het 'uiterlijk van het innerlijk'? over de ander en het andere? gaan ze over geest en materie? bevatten ze ideeën (het goede, ware en schone, geloof, hoop, liefde)? brengt ervaring je op de weg van vermogen/werking en van inhoud/vorm principes van (mens-)zijn?)

1 Ervaringsvoorbeelden

In deze tekst voorbeeld 1 t/m 4 plus
 Hand in het donker (JC),
 Schunck en Vlieger (SV1 en 2),
 Lemmingendroom (WdN),
 Violconcert Berg, 'L'histoire du soldat' Strawinsky (MD),
 SOOB Spoed Opvang Oekraïners Brummen (PdH),
 Machiavelli en Aristoteles (JA),
 Belofte NATO aan Poetin (Jeffrey Sachs)
 Sprakeloos (15) (HR)
 I had a set of Pearls (JG)
 Dunkelblum (BZ)

2 Invalshoeken

Metafysische ervaring

Epistemologisch

Ethisch

Esthetisch

Anders

Kenmerk van zo'n type ervaring

Het leven in gebaande paden wordt onderbroken, je kunt er niet op bouwen
 Inzicht in tot dan toe de dingen niet goed gezien te hebben
 Moreel goed handelen in de publieke ruimte (voortreffelijkheid)
 Iets waarover je niet kunt beschikken wordt ervaarbaar (het goede en ware in één), een 'intrinsiek waardevolle ervaring', (Verheyen)

Aanwezig in:

JC, WdN; MB; SV 1, +2; voorbeeld 3; JG
 SV 1; JA; voorbeeld 3; JG
 voorbeeld 4; PdH; Sachs; BZ
 SV 1, MB; voorbeeld 3

voorbeeld 1, 3

3 Uitgangspunten HR (Sprakeloos 18) voorbeelden

1 Uiterlijk van het innerlijk

2 De ander en het andere

3 Geest/materie onderscheid

4 Ideeën

5 Vermogen/werking, inhoud/vorm

Selectie uit aanbod van sociale en culturele bestaanswijzen

Oriëntering vanuit het leren kennen van de ander en het andere (niet-identieke)

Bepaalt onderscheidingen, tekens, metaforen begrippen in taal, wetenschap, religie etc.

Het goede, Geloof Hoop en Liefde Etc.
 ware, en en en
 schone ongeloof wanhoop en haat

Denken en handelen vanuit A's principes bevordert de functionaliteit in systemen

Aanwezig in:

SV 2
 voorbeeld 1; 4; JG
 SV 1
 JC; WdN; Sachs; voorbeeld 4
 JA

Dit schema en de door mij erin geplaatste ervaringen is nog niet met de ervaring-hebbers besproken. Als ze dit lezen wordt het tijd voor het volgende gesprek.